

Андрій ПАШУК

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Прагнення свободи є генетичною суттю усього живого. Різні рівні живого є необхідним середовищем реалізації та вияву зрілості цього прагнення, починаючи від інстинктивного життєутвердження і кінчаючи повним усвідомленням свободи як постійного супутника і мети життя людини, народу і суспільства. Прагнення до свободи неодмінно впливає з самої суті *індивідуальності* ества та народу, є сутнісним принципом їх самозбереження та утвердження у бутті.

Усю вагу, таємничість та невичерпне багатство змісту свободи відчувають людина і народ в умовах її втрати. Тільки відсутність свободи робить її усвідомленою цінністю, тоді як наявна свобода стає чимсь звичайним, буденним, непомітним, сприймається як належна реальність. Відсутність свободи викликає незбориме бажання її досягнути. Але свободи ніхто нікому ніколи не дарував, її завжди здобували. Тому з природою свободи пов'язана постійна боротьба за неї, і наявна свобода потребує пильного захисту.

Свободу людини і свободу народу не можна повністю ототожнювати, але й не можна роз'єднувати, а тим більше протиставляти одне одному. Неможлива свобода людини, коли поневолений народ, але й не може бути вільним народ, коли поневолена людина. Людина як одиничне і народ як загальне (виражене через збірність осіб) при всій своїй специфічності взаємопроникають одне в одного, визначаючи свою тотожність і відмінність. Тим-то свобода людини можлива через досягнення свободи народу і навпаки. У цій взаємодії тотожності і відмінності може реалізуватися і утверджуватися справжня свобода людини і народу у всій їх гуманістично-демократичній гармонії як антипод внутрішньої деспотії і тиранії та зовнішнього насильства, які позбавляють даний народ суверенітету і самостійності. А вже можлива ситуація, за якої народ суверенний, має свою державу, але живе в умовах диктатури, тиранії; отже, ні особа, ні народ не мають свободи. Свобода є повноцінною тоді, коли вона охоплює усі сторони внутрішнього і зовнішнього життя народу, ґрунтуючись на гуманістично-демократичних засадах.

У літописі багатостраждального українського народу є невимовно сумні, страхітливі сторінки неволі та руїни і одночасно — величаві свідчення прояву духу свободи та нескореності, що проривався на простір визвольної боротьби за допомогою слова і меча. Волелюбність українського на-

роду, його одвічне прагнення до духовної і фізичної незалежності проявилися у творчості Григорія Сковороди. Багата духовна спадщина філософа містить у собі глибоке осмислення морально-етичної сутності українського народу, його духовності, прагнення волі, правди, справедливості.

Ретроспективний огляд дослідницької літератури про творчість Г. Сковороди свідчить, що в ній майже не відбиті погляди українського мислителя на проблему свободи, крім згадок про його особисту свободу. Це, зокрема, праці Д. Чижевського¹, який багато зробив для дослідження філософської спадщини Г. Сковороди. Учені Інституту філософії АН України у праці "Філософія Григорія Сковороди"², І. Іваньо у монографії "Філософія і стиль мислення Г. Сковороди"³ дослідили дуже важливі, фундаментальні проблеми філософського вчення Г. Сковороди. Але проблема свободи залишилась недослідженою. А втім, це надзвичайно цікава й актуальна проблема, яка певною мірою захищена у творчості мислителя. Отож варто видобути і відкрити світові її незаперечну цінність. Проблема свободи органічно поєднується з філософським вченням Г. Сковороди як сутнісне визначення його змісту та суспільно-духовної спрямованості. Вона генетично наявна у філософській концепції українського мудреця, пронизує її і впливає з неї. Ментальність феномену свободи у філософії Г. Сковороди полягає не лише у вимозі звільнення людини від усього, що сковує її духовне та соціальне ество, але через свободу конкретної особи й звільнення усього народу, бо шлях до свободи народу йде через свободу особистості.

У своїй концепції "істинного чело́вѣка" український мислитель доводить, що справжня людина виявляє і утверджує себе у своїй свободі, коли вона реалізує насамперед свої таланти та здібності, творчі нахили і гідність, усю духовно-етичну сутність.

Проблема свободи людини у творчості Г. Сковороди органічно пов'язується з Богом, який, як вважає мислитель, сам-у-собі вічний і всюдисущий, вічно самоактивний і сам-собі-причина, вічне само-в-собі творіння. "Сей есть один родник неисчерпаемый всему благу и блаженству нашему, он сам есть оное блаженство, безвиновное начало, безначальная вина, в коей и от коей все, а она сама от самой себе и всегда с собою есть и будет. Посему и вѣчна, всегда и повсему одна и одинакая, разумѣвшаяся и содержащая. Сія высочайшая вина всеобщим именем именуется Бог, свойственнаго имени ей нѣтъ"⁴. Бог як вічність, всюдисущість і самопричиновість є основоположним началом усього живого, у тому числі й людини. У вченні Г. Сковороди Бог і людина є в духовній єдності. Але не всяка і не кожна людина, а лише "істинный чело́вѣк". А хто ж такий є "істинный чело́вѣк"? "[...] істинным чело́вѣком есть сердце в чело́вѣкѣ, глубокое же сердце и одному только Богу познаваемое не иное что есть, как мыслей наших неограниченная бездна, просто сказать, душа, то есть истое существо, и суцая иста, и самая ессенція (как говорят), и зерно

¹ Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди.— Варшава, 1934.— 221 с.

² Філософія Григорія Сковороди.— К., 1972.— 320 с.

³ Іваньо І. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди.— К., 1983.— 269 с.

⁴ Сковорода Г. Кольцо // Твори: У 2 т.— К., 1961.— Т. 1.— С. 259 (далі покликаємось на це видання).

наше, и сила, в которой единственно состоит жизнь и живот наш, а без нея мертвая тѣнь есмы [...]”⁵

Щоб зрозуміти суть свободи “истиннаго человекѣка”, треба збагнути його місце у констеляції речей світу. За філософським вченням Г. Сковороди, “суть же тры миры. Первый есть всеобщий и мыр обительный, гдѣ все рожденное обитает. Сей составлен из безчисленных мыр-мыров и есть великий мыр. Други два суть частныи и малыи мыры. Первый мікрокозм, сирѣчь — мырик, мирок, или человекѣк. Второй мыр символический, сирѣчь Библия”⁶. Водночас “весь мір состоит из двух натур: одна — видимая, другая — невидимая”⁷. Звичайно, “макрокозм” — “всемирный мир сей”, що складається з незчисленних “коперникіанских миров”, “мікрокозм” (людина) і “мир символічний” (Біблія) є єдністю “видимої” і “невидимої” природи: “Видимая натура называется тварь, а невидимая — Бог”. Але “сія невидимая натура, или Бог, всю тварь пронизает и содержит; вездѣ всегда был, есть и будет”⁸. Оскільки у вченні Г. Сковороди Бог трактується як “тайная нѣкая, по всему разлившаяся и всѣм влаждующая сила”⁹, то, зрозуміло, “сія повсемественная, всемогущая и премудрая силы дѣйствие называется тайным законом, правлением, или царством, по всему матеріалу разлитым безконечно и безвременно, сирич нельзя о ней спросить, когда она началась — она всегда была, или поколь она будет — она всегда будет, или до коего мѣста простирается — она всегда вездѣ есть”¹⁰.

У цій констеляції речей і явищ, що охоплюються трьома світами, найвище стоїть людина — “мікрокозм”, яка, як знаємо, є єдністю двох натур: “видимої” — тіла і “невидимої” — Бога. Бог всюдусущий, він є і в людині: “А видь истинный человекѣк и Бог есть тожде”¹¹. Людина сприймає своє тіло як явище, але за ним слід ще “бачити” суть: “Видишь одно скотское в тебѣ тѣло. Не видишь тѣла духовнаго”. Адже “все то идол, что видимое”, все тілесне — “тлѣнное”, “все то тма и смерть, что преходящее...”¹². Істина саме у “невидимій природі”, прикритій “видимою”. Власне, “в сем твоём прахѣ зарыто сокровище, то есть таится в нем невидимость и перст Божий, прах твой сей и всю твою персть сію содержащий”¹³. Бог, “невидимость и перст Божий”, Бог-закон, істина, “мысль и сердце”, “истинный человекѣк”, “тайная сила” і т. п. — у розумінні людини поняття тотожні і мають один і той же зміст: Бог і духовне єство людини — “тожде”. “И никогда еще не бывала видимость истинною, а истина видимостью; но всегда во всем тайная есть и невидима истина, потому что она есть Господня. А Господь и дух, плоти и костей не имущий, и Бог — все то одно”¹⁴.

⁵ Сковорода Г. Наркіс. Разглагол о том: узнай себе.— Т. 1.— С. 49—50.

⁶ Його ж. Діалог. Імя ему — Потоп зміни.— Т. 1.— С. 536.

⁷ Його ж. Начальная дверь ко христіанскому добронравію.— Т. 1.— С. 16.

⁸ Там же.— С. 16.

⁹ Там же.— С. 17.

¹⁰ Його ж. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни.— Т. 1.— С. 214.

¹¹ Його ж. Наркіс. Разглагол о том: узнай себе.— С. 47.

¹² Там же.— С. 45.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.— С. 47—48.

У цій “невидимій натурі”, “тайній силі” — Богові і криється *джерело* свободи “истиннаго челоѵѳка”. Не тіло, не матерія, не “видима натура” живить свободу людини, бо й сама “видима натура” керується “невидимою” — Богом-законом, який оживлює і рухає усе видиме, визначає сутність духовного ества людини. “Сія-то блаженнѳйшая натура, или дух, весь мір, будто машинистова хитрость часовую на башнѳ машину, в движении содержит и, по примѳру попечительнаго отца, сам бытіем есть всякому созданию. Сам одушевляє, кормит, распоряжає, починає, захищає і по своей же волѳ, которая всеобщим законом, или уставом, зовется, опять в грубую матерію, или грязь, обращає, а мы тоє называем смертію”¹⁵. Г. Сковорода робить навіть етимологічне припущення, що поняття Бог за своїм змістом виводиться від руху. “Может быть отсюда родилось и имя сіє “Бог”, что движения вселенную движущаго так, как рѳки текуція, есть бѳг непрерывный”¹⁶.

Ось тим-то мислитель підкреслює, що оскільки “бренний кумир ограничен, заключаем тѳснотою”, то він не може бути полем прояву свободи. Навпаки, він обмежує свободу і навіть поневолює людину. Свобода може бути лише в лоні духа. “Духовный же челоѵѳк есть свободен. В высоту, в глубину, в широту лѳтаєт безпредѳлно. Не мѳшают ему ни горы, ни рѳки, ни моря, ни пустыни”¹⁷.

Твердження “духовный же челоѵѳк есть свободен” — є основоположним і містить у собі невичерпний потенціал свобододайності. Найпершою умовою, основою та запорукою свободи суспільства, народу, громадянських та всіх інших свобод є свобода людини як індивіда. Усі свободи беруть початок від свободи людини.

Особливістю свободи людини як індивіда є те, що вона почуває себе особистістю, перебуває в рамках людської індивідуальності, існує в лоні “духовнаго челоѵѳка”. Отже, свобода людини — це свобода її духу, свобода сама-в-собі, звернута на себе. Сама-в-собі свобода людського духу характеризується самоусвідомленням, самопроникненням у свою сутність. Рефлексія свободи духу й полягає в тому, що свобода сама себе пізнає і усвідомлює: дух як суб'єкт пізнає себе як об'єкт. Бог-закон, дух, “сродность” не існує поза людською духовністю, поза людським “Я”, тільки у лоні “Я”. У свою чергу “Я” не існує поза і незалежно від своєї духовної сутності — свого Бога-закону, духу, “сродности”. Бог, дух, “дух челоѵѳка”, “сродность” — це “Я”, яке як суб'єкт пізнає самого себе як об'єкт. Усвідомлена тотожність суб'єктно-об'єктних відношень у лоні “духовнаго челоѵѳка” розкривається як внутрішня свобода людей у її ідеальному визначенні.

Свобода людського духу — це невичерпне джерело істинної мудрості, безсмертних цінностей, самоудосконалення людського ества. “Духовный челоѵѳк” як носій свободи духу — істинний творець: “Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядает в преждебывшее, приникает в

¹⁵ Сковорода Г. Начальная дверь ко христіанскому добронравію.— С. 17.

¹⁶ Його ж. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— Т. 1.— С. 366.

¹⁷ Його ж. Книжечка о чтении священнаго писанія, нареченна Жена Лотова.— Т. 1.— С. 418.

будущее, шествует по лицу окіана, входит дверем заключенным. Очи его голубины, орліи крила, еленья проворность, львиная дерзость, горличина вѣрность, пеларгова благодарность, агнцово незлобіе, быстрота соколя, журавляя бодрость"¹⁸. "Духовный человек" своєю сутністю органічно поєднаний з Богом-законом, з Божими настановами, які скеровують його свободу на добрий шлях. "Над главою его лѣтает седмица божіих птиц: дух вкуса, дух вѣры, дух надежды, дух милосердія, дух совѣта, дух прозрѣнія, дух чистосердія"¹⁹.

А щоб свобода духу могла розгорнутися і проявитися, треба відкрити простір для дії думки, бо "в ней то мы состоим", "а она есть намы". Оскільки "не внѣшня наша *плоть*, но наша *мысль* — то главный наш человек", і "мысль есть главною нашею точкою и среднего"²⁰, то саме у творчій дії самої-у-собі думки як прояву "невидимої натури" здійснюється свобода "истиннаго человека". "Мысль есть тайная в телѣсной нашей машинѣ пружина, глава и начало всего движения ея, а головѣ сей вся членов наружность, как обузданный скот, послѣдует, а как пламень и рѣка, так мысль никогда не почивает. Непрерывное стремление ея есть то желаніе. Огнь угасает, рѣка останавливает, а невещественная и безстихийная мысль, носящая на себѣ грубую брэнность, как ризу мертвую, движение свое прекратит (хотя она в тѣлѣ, хоть внѣ тѣла) никак не сродна ни на одно мгновение и продолжает равномолнійное свое летанья стремление чрез неограниченные вѣчности, миллионы безконечны"²¹.

Звичайно, думка, як таємна пружина "в телѣсной нашей машинѣ", "глава и начало всего движения ея", прагне звільнитися від тілесності і піднятися до духовної чистоти, до "невидимої натури". "Зачѣм же она стремится? Ищет своей сладости и покоя; покой же ея не в том, чтоб остановится и протягнется, как мертвое тѣло,— живой ее натурѣ или природѣ сіе несродно и чудно — но противное сему: она, будто во странствіи находясь, ищет по мертвым стихіям своего сродства и, подлыми забавами не угасив, но пуще распалив свою жажду, тѣм стремительнѣе от растлѣнной вещественной природы возносится к вышней гѣсподственной натурѣ, к родному своему и безначальному началу, дабы сіяніем его и огнем тайнаго зрѣнія очистившись, уволнитись тѣлесной земли и землянаго тѣла. И сіе-то есть взйти в покой Божій, очиститься всякаго тлѣнія, здѣлать совершенно *вольное* стремление и безпрепятственное движение, вылетѣв из тѣсных вещества границ на свободу духа..."²². Думка за своєю "сродностью" може знайти свободу в лоні духу, лише в лоні "свободи духа" може здійснитися її "вольное стремление". Ковзаючи на поверхні явищ "видимої натури", вона (думка) ніколи не зможе виявити своєї свободи, завжди буде скована тілесністю. Її свобода реалізується у духовній сфері, коли схоплюється суттєве, "невидиме" і невідчутне.

¹⁸ Сковорода Г. Книжечка о чтеніи священнаго писанія, нареченна Жена Лотова.— С. 418—419.

¹⁹ Там же.— С. 419.

²⁰ Його ж. Наркисс. Разглагол о том: узнай себе.— С. 34.

²¹ Його ж. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни.— Т. 1.— С. 238—239.

²² Там же.— С. 239.

Оскільки “невидима натура” — Бог — є рушієм усіх речей, визначальним чинником існування та розвитку усього суцього, вічним джерелом життя, альфою і омегою світу і тим самим духовною есенцією сутності людини, то на цій основі стає можливим говорити про свободу людини як мисленний вияв дії її “невидимої натури”. Свобода як мисленна дія “невидимої натури” є вільним проявом і реалізацією духовних і морально-етичних первнів, що у ній закладені. Власне ці первні мають фундаментальне, основоположне значення для свободи людської особистості. Людина постійно стикається у своїй життєдіяльності з проблемами добра і зла, правди і облуди, любові і ненависті, і одночасно — з проблемою вияву та реалізації своїх здібностей, таланту, нахилів. Свобода людини — це свобода вибору, дій, поведінки. І який вибір зроблено, такими будуть дії і поведінка. Оскільки вибір може або відповідати, або суперечити вимогам та суті “невидимої натури”, то свобода мусить ґрунтуватися на чомусь стабільному, фундаментальному. Саме цим відзначається “невидима натура”, яка здатна визначати правильну орієнтацію.

Змістом “невидимої натури” є духовні та морально-етичні первні, начала, що криються у стихії свого ірраціонального буття. І тільки пробившись на поверхню людської життєдіяльності через різні перешкоди, обмеження, заборони, деформації тощо, вони стають об’єктом людського мислення та логічного осмислення, пізнаються та логізуються, виходять із несвідомого і входять у свідоме. Співвідношення несвідомого і свідомого, ірраціонального і раціонального (логічно осмисленого) є відносним, оскільки все це має місце в рамках мисленого прояву дії “невидимої натури” і розкривається шляхом пізнання, а властиво, самопізнання.

Отже, свобода неможлива без знань, розуміння, усвідомлення, що досягаються через пізнання. Довільні дії чи свавілля — це не свобода, а її відсутність. Свобода у трактуванні українського мислителя виростає із пізнання “невидимої натури” — Бога — як закону існування “видимої натури”. Але якщо “невидиму натуру” в “макрокозмі” людина пізнає у “видимій натурі” — об’єктивно існуючих явищах, предметах, то пізнання “невидимої натури” в “мікрокозмі” є рефлексією на основі застосування сократівського принципу “пізнай самого себе”, тобто морально-етичних засад, “свого серця”, “сродності” — своїх здібностей і нахилів, усієї своєї духовної сутності — “свого Бога-закон”. Адже “один труд в обоих сих — познать себе и уразумѣть Бога, познать и уразумѣть точнаго челоуѣка”, тобто “кромѣ плоти и крови” знайти “святое и Божественное средѣ себе”²³.

Але пізнання самого себе — “свого Бога” — це лише перший теоретичний крок. Далі йде практичне самоутвердження людини за епікурійською вимогою “жити за своєю природою”, тобто згідно з пізнаною своєю духовною сутністю.

“Пізнай самого себе” і “живи за своєю природою” — це принципи, які в органічній єдності є підвалиною свободи людської особистості.

²³ Сковорода Г. Наркісс. Разглагол о том: узнай себе.— С. 47; його ж. Симфонія, нареченная книга Асханъ о познаніи самого себе.— Т. 1.— С. 111.

Пізнання "свого Бога" — це насамперед досягнення морально-етичних засад — добра, правди, любові, справедливості та інших чеснот. Проте істину не тільки треба знати, але й згідно з нею жити. Саме тут і слід робити *вибір* між добром і злом, правдою і облудою, виявляти глибину знань і чесності, щоб зробити правильний вибір. "Начинаеш ли познавати істину? Люби ж ея и поступай по ней. А без сего не годишся в ея посвященіе"²⁴. Перегукуючись з Сократом, Г. Сковорода вважав, що "серце" як морально-етична сутність людини є її Богом-наставником, до голосу якого слід постійно прислухатися, ним керуватися. Життя, основане на правді, добрі, любові, чесності, справедливості, є "божественним" життям, торжеством свободи. Звичайно, людина має свободу вибору, але *мудрість* її свободи полягає у виборі саме добра, правди, а не зла, облуди тощо. Людина може вибрати зло, але вона повинна усвідомлювати, що помилилася, що її вибір помилковий і шкідливий для неї самої і для інших. Свобода, щоб не бути вседозволеністю і зберегти свою цінність, мусить ґрунтуватися на знаннях, глибокому розумінні морально-етичних чеснот та відповідальності за свої вчинки. Тому основою свободи і вибору як її прояву мусить бути істина.

За вченням Г. Сковороди, свобода потрібна людині не лише у морально-етичній сфері життя. Вона має дуже широке і винятково важливе самовиявлення у праці і творчості, пов'язаній з нахилами та здібностями людини, її "сродністю". Адже Бог-закон містить у собі нахили, здібності, таланти — "сродність", що визначає характер, напрям і зміст людської діяльності. "И сіе-то есть с Богом щасливо вступитъ в званіе, когда человек не по своим прихотям и не по чужим советам, но, вникнув в самого себе и вняв живущему внутрь и зовущему его Святому Духу, послѣдуя тайному его мановенію, принимаетъ и придержитъ той должности, для которой он в мірѣ родился, самымъ вышнимъ к тому предопредѣлен"²⁵.

"Жить по натурѣ" — значить жити за покликанням: діяти і працювати за здібностями, нахилами, за "сродністю". "Узнай себе. Внемли себѣ и послушай Господа своего. Есть в тебѣ царь твой, отец и наставник. Вонми себѣ, сыщи его и послушай его. Он один знает, что тебѣ сродное, сіесть полезное. Сам он и поведет к сему, зажжет охоту, закуражит к труду, увѣнчает концем и благословеніем главу твою. Пожалуй, друг мой, не начинай ничево без сего царя в жизни твоей!"²⁶ Тільки в гармонійній єдності "званія", "дослности", усіх видів діяльності із "сродністю" розкривається і утверджується сутність людини. Але щоб досягти цієї гармонії, потрібно зрозуміти, що визначальною є "сродність", яка не створюється людиною. "Буде кто чего хочет научиться, к сему подобает ему родитися. Ничто же от человек, от Бога же вся возможна суть"²⁷. Наука не може творити "сродність", а лише пізнавати її і тим самим допомагати оволодіти нею. А тому "наука приводит в совершенство сродность. Но если не дана сродность, тогда наука что может совершить? Наука есть практика и привычка и есть дочь природы"²⁸.

²⁴ Сковорода Г. Симфонія, нареченная книга Асхань, о познаніи самого себе.— С. 132.

²⁵ Його ж. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— С. 324.

²⁶ Там же.

²⁷ Його ж. Благодарный Еродій.— Т. 2.— С. 496.

²⁸ Його ж. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— С. 350.

У цьому зв'язку питання навчання, тобто свідомого використання "сродности" на основі знань, має два аспекти: по-перше, наука, пізнання допомагають людині розумно і для власних потреб використовувати "сродность" живих істот із навколишнього середовища відповідно до їх природи. "Сокола вскорѣ научишь лѣтати, но не черепаху. Орла во мгновене навчишь взирати на сонце и забавляться, но не сову"²⁹; по-друге, наука і саму людину повертає на шлях самопізнання, щоб таким чином вона могла розкрити свою "сродность" і згідно з нею діяти. Через рефлексії людина як суб'єкт пізнає свою "сродность" як об'єкт.

На цій же основі стає можливим здійснювати вільний вибір між "сродностью" и "несродностью", що має вирішальне значення для всієї життєдіяльності людини. Мова йде тільки про вибір як прояв свободи. Людина вільна тільки у виборі "сродности" чи "несродности". Проблема свободи вибору "труда", "званія", "должности", будь-якого виду діяльності полягає не в довільності, не у вольових бажаннях, а в узгодженні зі "сродностью". Свобода пов'язується з усвідомленням і розумінням пізнаних здібностей, нахилів, "сродности" кожної окремої людини. Волонтаристський підхід Г. Сковорода включає: людина не повинна вибирати "должность" поза "сродностью". Мудрість свободи полягає якраз у тому, що людина вибирає не за принципом "хочу, не хочу" або "хочу те, хочю інше", а на ґрунті "сродности". "Не думай никто, будто от нашей воли зависит избрать стать или должность. Владѣет Вышній царством челоуѣческим, и блажен сему истинному царю послѣдующій. Сие-то есть быть в царствіи Божіи и в щасливой странѣ твердаго мира"³⁰. Звичайно, людина може вибирати те, що хоче, але тоді це буде волонтаристський, чисто суб'єктивістський підхід, який характеризується випадковим вибором в рамках "сродности" — "несродности". У цій ситуації чогось третього не буває.

На свободу вибору людини впливає багато різноманітних факторів — як суб'єктивних, так і об'єктивних. Найбільш відчутний вплив має "видима натура". Але абсолютизація її і захоплення нею позбавляють людину вибору за "сродностью". Адже "душу веселит сродное дѣланіе", але "если же отнять от нея сродное дѣйствие, тогда-то ей смертная мука". "Сія мука лишає душу здоровія, разумѣй, мира, отнимаєт кураж и приводит в расслабленіе. Тогда она ничем не довольна, мерзит и состояніем и селеніем, гдѣ находится. Гнусны кажутся сосѣды, невкусны забавы, постылые разговоры, неприятны горничныя стѣны, немилы всѣ домашніе; ночь скучна, а день досадный; лѣтом зиму, а зимою хвалит лѣто; нравлятся прошедшіе, Авраамскіе вѣка или Сатурновы; хотѣлося бы возвратиться из старости в младость, из младости в отрочество, из отрочества в мужество; хулит народ свой и своєю стороны обычаи, порочит натуру, ропщет на Бога и сама на себе гнѣвается. Тое одно сладкое, что невозможное; вождельнное, что минувшее; завидное, что отдаленное. Там только хорошо, гдѣ ея, и тогда, когда ея нѣт. Больному всякая пища горка, услуга противна, а постѣль жостка. Жить не может и умрѣть не хочет"³¹.

²⁹ Сковорода Г. Благодарный Еродій.— С. 495.

³⁰ Його ж. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— С. 325.

³¹ Там же.— С. 339—340.

“Несродность” породжує муки, страждання, нещастя. Її вибір веде до руїни людського духу. “Отнять от души сродное дѣланіе — значит ее лишить живности своей. Сія смерть есть люта. Знаю, что щадиш тѣло, но убиваеш душу. Сія замѣна есть худа”³². Вибір “несродности” і абсолютизація “видимой натуре” нищать людину, нівечать знання, вбивають здібності. “Кто безобразит и растлѣвает всякую должность? — Несродность. Кто умерщвляет науки и художества? — Несродность... Она каждому званію внутреннѣйшій яд и убійца”³³. Внаслідок “несродности” настає повна деформація трудової діяльності, мислення і творчості людини. “По сей-то причинѣ искусный врач неудачно лечѣт. Знающій учитель без успѣху учит. Ученый проповѣдник без вкуса говорит. С приписью поддѣчій без правды пишет. Переврашій Біблію студент без соли вкушает. Истоцившій в пиктурѣ вѣк без натуре подражает натурѣ. Во всѣх сих всегда недостает нѣчтось”³⁴. А це “нѣчтось” і є “сродность труда”, ігнорування якого породжує нещастя.

Вибір же “сродности” веде людину у царство щастя: “Щастіе твое, и мир твой, и рай твой, и Бог твой внутрь тебе есть”³⁵. “Сродность” прокладає шлях до розкриття талантів, здібностей, до радості і щастя, адже “душу веселит сродное дѣланіе”. Бо чому людина щаслива у “сродном трудѣ”? А тому, що праця за “сродностью” є душевною гармонією, яка зумовлюється відповідністю “должности”, “труда” здібностям людини. Ця гармонія зумовлює необхідну морально-психологічну рівновагу людського духа, що характеризується радістю, насолодою, спокоєм, творчим задоволенням — щастям.

Отже, свобода вибору — це не проста гра за принципом “виграв — програв”, а це щось глибше, суттєвіше, бо доленосне. Вибір між “сродностью” і “несродностью” — це вибір життєвого шляху, на якому людина повинна проявити, утвердити і зреалізувати своє духовне багатство. Основою цього багатства є “Бог-закон”, “невидима натура”, “сродность”, які людина повинна пізнати (“Пізнай самого себе”) і утвердити у своїй життєдіяльності (“Живи по своїй натурі”). Мудрість свободи вибору й полягає в тому, щоб вибрати “сродность”.

Свобода людини у сфері морально-етичних відносин та її життєдіяльності (праця, творча діяльність і т. п.) не зводиться до спонтанних, нічим не вмотивованих, волюнтаристських дій людського “Я” як вихідного, абсолютного начала, що само з себе народжує істину. Така “неконтрольована” і невмотивована свобода чужа філософії Г. Сковороди. За його переконаннями, морально-етичні принципи і духовно-практична діяльність не є замкнені у внутрішньому світі людини, а спрямовані на зовнішній світ. Адже людина, будучи “річчю у собі”, не є ізольована від зовнішнього світу, а пов’язана з ним, органічно включена у навколишнє середовище. Тому головне її завдання — розумно знайти своє природне місце у цьому світі та визначити істинні засади співдії з ним. Морально-етичні чесноти та “сродность” як “Бог-закон” (“невидима натура”) і

³² Сковорода Г. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— С. 350.

³³ Там же.— С. 358.

³⁴ Там же.— С. 328—329.

³⁵ Там же.— С. 328.

є тим еталоном, який повинен бути покладений в основу усієї життєдіяльності людини. Свобода ж вибору, отже, повинна ґрунтуватися на пізнанні цих засад, чеснот, суб'єктивних можливостей, здібностей, талантів тощо, щоб практична діяльність у всій своїй повності була ефективною, плідною, корисною і водночас відповідала високій моральності.

У цьому контексті виникає питання про відношення людини до "невидимої природи" "макрокозму". Пізнання самого себе, свого Бога-закону, своєї "сродності" ще не означає, що людина повинна пройти мимо зовнішнього світу, усього суцього "макрокозму". Взагалі у філософській концепції Г. Сковороди "макрокозм" і "мікрокозм" не існують паралельно та самоізолювано. Люди і об'єктивний (зовнішній) світ перебувають у єдності і взаємодії, бо "макрокозм", як і "мікрокозм", крім "видимої природи" має і "невидиму", що і є Богом-законом, який все у всьому світі єднає, поєднує в єдине ціле, усім управляє. Адже "єдино начало, а начальная єдиность всю дварь предваряет"³⁶, або "Кто зовет в леса и сады род соловьев и дроздов, на поля жаворонков, а жаб в воды и болота? Кто ведет рѣчные истоки к морю? Кто влечет к магниту сталь? Кто устремляет дрожжащий пламень выспрь? Сей есть Бог наш, всѣми царствующий и всѣм все домоостроящий"³⁷. Отже, людина повинна співдіяти із зовнішнім світом, з його "видимою природою", але не забувати, що за "видимою природою" стоїть "невидима", не розглядати цю "видиму природу" як щось єдиносуще, абсолютне, не перетворювати її в кумира, ідола. Бо в такому випадку свобода людини буде зреалізована у *несадалому* виборі. Основою вдалого вибору повинна бути істина, яка досягається через пізнання "невидимої природи" "макрокозму" і "мікрокозму". В усіх випадках мова йде про пізнання Бога-закону, що єдиний керує світом; і пізнавши його, людина не тільки належно зрозуміє та усвідомить свою "невидиму природу", оволодіє своєю духовною сутністю з відповідним ставленням як до своєї "видимої природи", так і "видимої природи" зовнішнього світу, але й вийде у цей зовнішній світ, діючи за принципом "Богові—Боже, кесареви — кесареви".

Пізнати самого себе, свою "сродність" — це не все у діяльності людини. Необхідно пізнати Бога-закон усього навколишнього світу — "макрокозму", що дає змогу вирішити два важливі аспекти у відношенні "людина-світ", "мікрокозм-макрокозм". Свобода людини не обмежується лише її особисто-індивідуальною (суб'єктивною) свободою в рамках вибору між "сродністю" і "несродністю" як чимсь самоізолюваним, само-в-собі замкненим. Живучи у навколишньому світі, людина є активною, а значить, вона мусить мати певну свободу дії і робити той чи інший вибір. Чим глибше вона усвідомить "невидиму природу" "макрокозму", тим вдалішим буде її вибір, а отже, розумніше, справедливіше вона діятиме у зовнішньому світі.

Однак здійснення свободи вибору в системі "сродність" — "несродність" також неможливе без зовнішнього світу, тобто взаємодії "мікрокозму" і "макрокозму". Адже дія людини в процесі вибору між "сродністю" і "несродністю" може відбутися тільки у контакті із зовнішнім світом, бо свою "сродність" вона може реалізувати лише в певних умо-

³⁶ Сковорода Г. Діалог. Ім'я ему — Потом зміин.— Т. 1.— С. 557.

³⁷ Його ж. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— С. 350—351.

вах, у якомусь середовищі. Розуміючи, що не “видима натура”, а Бог-закон визначає усю необхідність, рух, зміну, розвиток як у “мікрокозмі”, так і у “макрокозмі”, людина має змогу зробити правильний вибір, оскільки Бог-закон при всій своїй модифікації вияву та дії в “мікрокозмі” та “макрокозмі” є тією основою, яка визначає вірну орієнтацію, “отворяет мыслям твоим храм покоя, одъѣвает душу твою одеждою веселія, насыщает пшенична мука и утверждает сердце”³⁸.

Отже, свобода людини — це насамперед свобода вибору добра — зла, правди — облуди, “сродности” — “несродности”, адекватних дій — необдуманих поступків і т. п. Правильний чи хибний вибір лежить у свободі людини, залежить від пізнання та розуміння нею істини Бога-закону — всезагального, необхідного та основоположного начала усього суцього. “[...] Бог есть вышшая всѣх вин вина и резон. Ему всѣ отдают причину, а он — никому. Если бы он отдавал отчет, имѣл бы зависимость, посему имѣл бы сверху себя начало и потерял бы божество. Не может он потерять божества. Правда ли? Весьма правда!”³⁹. Знання цієї причини усіх причин — Бога-закону — забезпечує правильний вибір, повновартісність та життєствердність свободи людини.

Здійснення свободи полягає не в тому, щоб будь-що вибрати та будь-як діяти або діяти несвідомо, необдумано, ірраціонально, навмання. Свобода “навмання” або “що хочу, те й роблю” — не свобода, а швидше необдуманість, безвідповідальність, вседозволеність чи просто рабство. “Сія вся язва родится отсюда, что не научился царствію Божию и правдѣ его, а думают, что в мірѣ все дѣлается на удачу так, как в беззаконном владѣніи”⁴⁰. В усіх цих випадках спостерігається дія певних мотивів — суб’єктивних і об’єктивних, які крізь свідомість людини (бо людина як не-як homo sapiens) пробиваються до її дій. Ось тут і постає питання: які це мотиви, яка це свідомість і які це дії? На думку Г. Сковороди, свобода повинна спиратися на глибоке знання та розуміння морально-етичних чеснот, здібностей, талантів, “сродности”, тобто тих вічних і безмежно багатих засад і законів існування всього суцього, які охоплюються Богом-законом і не є чимсь незбагненим, недоступним, ірраціональним для людини. У вченні українського мислителя ірраціональне не абсолютизується, він закликає: “Пізнай себе”, “Пізнай свого Бога”, “Пізнай Бога в собі” і т. п., підкреслюючи, що Бог — це закон усіх речей, усього суцього. Пізнання причини усіх причин, закону усього суцього, морально-етичних засад, “сродности” і т. п., тобто Бога-закону, є визнанням зв’язку ірраціонального і раціонального, запереченням непрохідної грані, прірви між ними. Життєствердна вимога існування людини та її життєва місія і полягають у тому, щоб, пізнавши принципи та настанови Бога-закону, згідно з ними жити та діяти і тим самим бути вільним у творенні добра, правди, любові, справедливості, радості, “сродности”. Але свобода полягає ще й у тому, щоб свідомо, із знанням справи відкинути “самое переднее крыльцо и преддверие, вводящее в пагубу”, а саме: “Входитъ в несродную статью”, “Нестъ должность, природѣ противну”,

³⁸ Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном счастьи в жизни.— С. 226.

³⁹ Його ж. Лист до В. М. Зембровського.— Т. 2.— С. 433.

⁴⁰ Його ж. Симфонія, нареченная книга Асхань, о познаніи самого себе.— С. 130.

“Обучаться, к чему не рожден”, “Дружить с тѣми, к коим не рожден”⁴¹. Людина, яка прагне бути ідеальною, повинна переборювати спокуси і принади матеріального життя, тобто абсолютизованого тілесного “идола” і “кумира”, пізнати Бога-закон як причину усіх причин, утверджувати своєю сутністю у житті єдність моральної досконалості і “сродного труда”, досягаючи цим радості, насолоди, спокою, а отже, щастя.

Свобода людини, що ґрунтується на пізнанні “невидимої натури” — Бога-закону, не була б повною та завершеною, якби людина не осягнула третій світ — “мыр символічний, сирѣчь Біблію”. Треба ясно усвідомити, що “ничего нас Біблія не учит, кромѣ Богознанія, по сим самим всего учит. И как имѣющій очи все видит, так чувствующій Бога все разумѣет и все имѣет — все, что для себе”⁴². Біблія розкриває суть і дає розуміння основоположного закону усього суцього, пізаного і переданого нам нашими предками. “Итак, Біблія есть наш верховнѣйшій друг и ближній, приводя нас к тому, что есть единое дражайшее и любезнѣйшее. Она есть для нас предками нашими оставленный завѣт, хранящій сокровище Боговѣдѣнія. Боговѣдѣніе, вѣра, страх Божій, премудрость есть то же. Сія одна есть истинная премудрость”⁴³. Знання Біблії веде людину до пізнання Бога, а це і є шлях до осягнення істини і тим самим справжньої свободи. “Кто знает Бога, тот знает план и путь житія своего. Что есть житіе? Есть всѣх дѣл и движеній твоих сноп. Видиш, что познавшій Бога все свое разумѣет”⁴⁴.

Але Біблія як “мыр символічний” має “видиму” і “невидиму” натуру. Власне, “невидима натура” захована за “видимою” як за символами. Адже Бог у людині — як компас у кораблі. Але компас не розкривається у всьому своєму вияві: “Компасная в сердцѣ корабельном стрѣла есть тайный язык, закон, глава, око и царство корабельное”⁴⁵. Біблія також не розкриває вочевидь Бога; до пізнання Бога треба йти духовним шляхом: за “видимою натурою” — символами — слід бачити Божественне начало. “Біблія тоже именуется стрѣлою, яко начертанная тѣнь вѣчнаго закона и тма Божія. Не тот мнѣ знаток в кораблѣ, кто перечол и перемѣрил каюты и веревки, но кто познал силу и природу корабля: тот разумѣя компас, разумѣет путь его и всѣ околичности”⁴⁶. У Біблії і слід пізнати “невидиму натуру” — Бога як “вѣчную главу и тайный закон” усього суцього. “Знай, друг мой, что Біблія есть *новый мир* и *мод* Божій, земля живых, *страна* и *царство любви*, горній *Иерусалим*; и, сверх подлага азиатскаго, есть *вышній*. Нѣт там вражды и раздора. Нѣт в оной республикѣ ни старости, ни пола, ни разнствія — все там общее. Общество в любви, любов в Боге, Бог в обществѣ. Вот и колцо вѣчности!”⁴⁷

Оцей “новый мир”, “вѣчная глава и тайный закон”, “компас”, “царство любви” — Бог — заховані у Біблії за відчутною символікою, оберігаючи добро, правду, любов, радість, щастя тощо для людини і остерігаючи її

⁴¹ Сковорода Г. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— С. 322.

⁴² Його ж. Соловей, Жаворонок и Дрозд.— Т. 2.— С. 148.

⁴³ Там же.— С. 149.

⁴⁴ Там же.— С. 148.

⁴⁵ Його ж. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— С. 318.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Його ж. Книжечка о чтении священнаго писанія, нареченна Жена Логова.— С. 415.

від “зла”, облуди. “Біблія нічого не говорить, що б не касалось до чоловіка”⁴⁸. І хто своїм розумом і серцем увійде у цей дім незчисленних скарбів Божественного духа, той осягне Божественну істину, і це буде для нього найвища нагорода. “Мнѣ кажется, Біблія похожа на дом при- милосердного и пребогатаго господина, стоящій в пустынях на пути под видом гостинницы, даремной для путников. Сіе он вздумал, дабы при- ближить честь свою к подлости для неколикаго с нею обрашенія. Гос- подин из тайных своих горниц видѣл вольные поступки, слышал разго- воры всѣх без разбору угощаемых, избирал себѣ в дружбу из прохожих, кто бы он ни был, если понравился. А послѣ обыкновенной щедроты дѣлал особливою милости своей вѣчными участниками. На лицѣ гос- тинницы написано было: “Всѣ ввійдут, но не всѣ будут”. “Всѣ насытятся, не всѣ насладятся”. Сія надпись иным чудна, множайшим казалась смѣшна”⁴⁹. І не чудна; і не смішна ця “надпись” на домі-Біблії, бо і “будуть” і “наситяться” у цьому домі ті, хто у ньому пізнає Божественну істину і нею оволодіє, вони-то осягнуть добро, правду, любов — Бога- закон, відкриваючи свій шлях до свободи.

У вченні Г. Сковороди свобода людини — це не вседозволеність, не імпульсивна дія, не суб’єктивістсько-волюнтаристське свавілля, а умоти- воване, сповнене великої відповідальності прийняття рішень, що впли- вають з невичерпної мудрості Божественних істин — добра, правди і любові. Шлях до свободи людини йде через пізнання Бога-закону у са- мому собі — “мікрокозмі”, у всесвіті — “макрокозмі” — і “символічному” світі — Біблії. Бог — єдино-, завжди- і всюдисущий закон, який усім керує й усе визначає, є альфою і омегою усього сущого. Пізнання цього закону у всіх сферах життя, діяння та творчості і є свободою.

Творіння згідно з Богом-законом у філософії Г. Сковороди не є при- речення людини на фатум, перетворення її на сліпого виконавця волі Божої. Людина є вільним творцем, самостійно, з власної волі та ініціативи діє, вибирає та творить, реалізуючи свободу свого духа, але її свобода може бути повновартісною й адекватно правильною, якщо вона буде ґрунтуватися на несхибних істинах, осягнутих шляхом пізнання Бога-за- кону, що існує в “макрокозмі”, “мікрокозмі” та “світі символів”.

Проблема свободи у вченні Г. Сковороди не зводиться лише до її особистого вияву. Мислитель розглядає цю проблему, розуміючи, що осо- бистий вияв свободи неможливий поза суспільством, частиною якого і є людина. Саме людина входить не тільки у природний, тілесний світ, але й у суспільство, поза яким просто не може існувати, і свою свободу вона може здійснювати лише у суспільному житті. У цьому зв’язку й виникає питання про співвідношення особистого і суспільного у здійсненні свободи, яка тепер набуває своєрідного характеру: особиста свобода людини всту- пає у певні відносини з суспільством, яке або приймає, або відкидає особистий вияв свободи залежно від того, чи він відповідає, чи суперечить суспільству.

⁴⁸ Сковорода Г. Симфонія, нареченная книга Асхань, о познаниі самого себе.— С. 155.

⁴⁹ Його ж. Кольцо.— С. 297—298.

Звичайно, людина може залишатися цілком незалежною у своєму виборі — “що вибрала, те вибрала”, незважаючи на сприйняття цього вибору суспільством. Але і в цьому випадку свобода людини є недоторканою, бо її здійснення залишається на сумлінні самої людини. Однак існування людини, вся її життєдіяльність пов'язані зі “сродністю” чи “несродністю”, тобто у кінцевому рахунку з Богом-законом. “Сродність”, яку людина повинна зреалізувати у своєму житті, робить її щасливою, а “несродність” — нещасливою. Як же узгодити такий вибір з вимогами суспільства? Чи може “сродність” людини принести щастя іншим? Чи може “несродність” принести щастя іншим? І, нарешті, чи може бути щасливою людина, якщо її свобода спричинює нещастя, зло іншим, суспільству загалом? Це вічні питання, на які в усі часи були свої відповіді. Відповідає на них і український мислитель.

Г. Сковорода виходить з визначення “всеобщей должности” для усього суспільства, проявом і конкретним здійсненням якої і є індивідуальний “сродный труд”. “[...] ничто столько не сладко, как общая всѣм нам должность. Она есть исканіе царствія Божія и есть глава, свѣтъ и соль каждой частной должности”, а тому той “щаслив, кто сопряг сродную себѣ частную должность с общею. Сія есть истинная жизнь”⁵⁰. Отже, свобода у суспільстві не може зводитися до суб'єктивістського свавілля, волюнтаризму (“що хочу, те й роблю”), а мусить поєднуватися, базуватися на розумінні Бога-закона, який керує усім сущим, у тому числі й суспільством, мусить рахуватися з потребами, вимогами, інтересами суспільного життя. Г. Сковорода веде мову, яка “єдинственно точною касается до человекѣколюбных душ, до честных званій и до благословенных промысла родов, коих Божій и человекѣческой закон вон из сожительства не изгонит”, бо вони складають “плодоносный церкви, яснѣе сказать, общества сад, так, как часовую машину свои части”⁵¹. Як цілісний годинниковий механізм добре працює завдяки справності кожної окремої частини (деталі), так і “плодоносный общества сад” буде справді плодоносним, якщо усі члени суспільства виконують свої їм властиві функції, складаючи у своїй цілості гармонію суспільства подібно до “часової машини”. “Она в то время порядочное продолжает течение, когда каждый член не только добр, но и сродную себѣ разлившиися по всему составу должности часть отправляет. И сіе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взятъся за свою долю и пребывать с частію, себѣ сродною, от всеобщей должности”⁵². Г. Сковорода ясно вказує на єдність індивідуально-особистісного і суспільного (“всеобщей должности”), яка характеризується домінуванням “всеобщей должности”, від якої людина приймає “свою долю” і перебуває “с частію, себѣ сродною”. “Сіи должности участія есть благодѣяніе и услуга. И не дивно, что у древних римлян как должность, так и благодѣяніе означалось сим словом — officium”⁵³. Г. Сковорода трактує “должность” і “благодѣяніе” як моральний обов'язок, який, впливаючи з духовно-моральної сутності людини, реа-

⁵⁰ Сковорода Г. Басня 21. Кукушка и косик.— Т. 2.— С. 127—128.

⁵¹ Його ж. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— С. 322—323.

⁵² Там же.— С. 323.

* Моральний обов'язок (лат.).

⁵³ Сковорода Г. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— С. 323.

лізується у її практичних діях, корисних для суспільства і для неї самої. Отже, основою свободи мусить бути пізнання Бога-закону, "сродности" як "часті" "от всеобщей должности", або ще інакше: виконуючи "свою долю", свою "сродность", людина тим самим вносить свою частку у "всеобщую должность". Оскільки гармонія людини і суспільства неможлива без пізнання Бога-закону, "сродности", то й свобода полягає в обґрунтованому виборі "своей доли", "собѣ сродной", як "часті" "от всеобщей должности". Вибір повинен не лише свідчити про свободу людини, але й бути розумною свободою, щоб не тільки не суперечити, а навіть зміцнювати гармонію суспільного життя, суспільних відносин між вільними людьми, і водночас — умовою їх існування і співіснування як взаємозв'язаних членів суспільного організму на ґрунті "сродности", тобто всезагального закону — Бога. Мудрість свободи полягає не в тому, щоб просто робити вибір — "не по своим прихотям и не по чужим совѣтам"⁵⁴, а робити вибір, який вів би до істини, утверджував би добро, правду, любов, справедливість у гармонійному поєднанні особистого та суспільного життя. Це і є особисте і суспільне щастя.

Але чи людина і суспільство готові досягнути таку гармонію? Чи здатні зробити вибір істини?

Український мислитель далекий від ілюзій. Він бачить безправ'я і деморалізацію, свавілля і насильство, облуду і шахрайство, безустанну гонитву за наживою і багатством, розкішшю і пануванням і т. п., причиною чого є вибір "несродности". "Самая добрая душа тѣм безпокойнѣе и несчастливѣе живет, чем важнѣйшую должность несет, если к ней не рождена"⁵⁵. Обравши "несродность", людина зводить себе на манівці, розходиться з правдою, справедливістю, втрачає Бога. Але така людина спричиняє біду іншим, вона "вмѣсто услуг обижаєт друзей и родственников, ближних и дальних, однородных и чужоюстранных", "вред приносит обществу"⁵⁶. Вибравши "несродность", людина спричиняє не тільки собі, але й суспільству зло, біду, викликає дисгармонію в житті. "Как не повредит, если худо несть должность? Как не худо, если нѣт упрямаго раченія и неутомимаго труда? Откуда же уродится труд, если нѣт охоты и усердія? Гдѣ ж возмеш охоту без природы? Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущаяся пружина"⁵⁷.

Вибір же "несродности" породжується ідеалізацією та абсолютизацією "видимой натуры" з усіма її земними принадами, багатствами тощо, "желанієм свѣтским", просякнутим "квасом прескверным, свѣтовым". "Кто не желает честей, сребра, волостей? Вот тебѣ источник ропоту, жалоб, печалей, вражд, тяжеб, грабленій, татьбы, всѣх машин, крѣчочков и хитростей. Из сего родника родятся измѣны, бунт [...] паденія государств и вся несчастій бездна"⁵⁸. Абсолютизація земного "изобилія" і "желанія свѣтского", даючи простір для "несродности", деморалізує і нищить людину, руйнує суспільне життя, цілі держави. "Справся, сколько тысяч людей оно погубило? До коих пороков не приводит здравіе с изобиліем?

⁵⁴ Сковорода Г. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— С. 324.

⁵⁵ Там же.— С. 323.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Його ж. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни.— С. 217.

Цѣल्या республіки чрез оное пропали. Как же ты изобилія жєлаєш, как щастія? Щастіє нещастливими не дѣлаєт? Не видиш ли и тепєрь, сколь многих изобиліє, как наводненіє всемирнаго потопа, пожєрло, а души их чрезмѣрными затѣями, как мелничныя камни, сами себя снѣдая, без зерна крутятся?"⁵⁹ А втім, справжнє "изобиліє" твориться не "видимою натурою", а "Богом-законом", "сродностью труда". "Божіє милосердіє, конечно бы, осыпало тебя изобилієм, естли б оно было тебѣ надобное; а тепєрь выброси из души сіє желаніє, оно совѣм смердит родным свѣтовым квасом"⁶⁰.

Ідеалізація земного багатства, перетворення його в "ідола" неминує веде до руйнування суспільного життя. Утвердження "несродности" виключає будь-яку можливість гармонії у відносинах між людиною і суспільством. "А когда уже стал волк пастухом, медвѣдь монахом, а лошак совѣтником, сіє не шутка, но бѣда. О когда б мы проникнули, коль сіє обществу вредно!"⁶¹ Аджє вибір "несродности" не тільки породжує особисту трагедію, але й трагічно позначається на суспільному житті. "Но кто может пектися о других ползѣ, презрев собственную? И если для себе зол, кому добр будет? Самим себѣ суть убийцы, борющієся с природою. Коликое мучение — трудиться в несродном дѣлѣ?"⁶² Основанє на "несродности" суспільство є zdeформованє і зіпсованє, у ньому панують ті, хто "по лицу святы, по сердцу всѣх беззаконнѣ", хто "десятка шибениц достоин", хто своїми моральними принципами зробив "зависти, грабленіє, тяжбы, татѣбы, убійства, хулы, клеветы, лицемѣрія, лихоимства, любодѣянія, студодѣянія, суевєрія", хто "по успѣху беззаконій своих и мудрость и славу, и благородность, и сласть, и блаженство оцѣняєт"⁶³. Вибір, продиктований жадобою земних багатств, розкоші, слави й усіх принад, при повному ігноруванні "сродности", неминує веде до духовно-моральної і практично-професійної деформації людської особистості, а через неї до руйнування суспільного життя, у якому на ґрунті "несродности" панує дисгармонія відносин, усе зрушенє, зміщенє, заплутанє.

Г. Сковорода критично сприймає тогочаснє суспільство, вважаючи, що воно основанє на "несродности", несвободі, і через це справжня свобода "духовнаго чєловѣка" у такому суспільстві є неможливою. Свобода духу — це прояв власного "Я", що керується пізнанням своєї "сродности", що робить вибір істинного шляху на основі особистої та суспільної потреби. Якщо суспільство зіпсованє, безправнє і здеморалізованє "несродностью" внаслідок абсолютизації та ідеалізації земного ідола і кумира, то в ньому неминує насильство, тиранія, а отжє, знижєння всякої свободи. Звісно, що причиною неволі, гноблення є підміна "духовнаго" начала бездуховним, Бога-закону — законом плоти. "Дѣлать беззаконіє есть то: духовное превращать в плотское, а Божіє дѣло в чєловѣчєскія и физи-

⁵⁹ Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни.— С. 217.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Його ж. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— С. 337.

⁶² Там же.

⁶³ Його ж. Брань архистратига Михаила со Сатаню о сем: легко быть благим.— Т. 1.— С. 454; його ж. Убогий Жаворонок.— Т. 1.— С. 518; його ж. Пря Бьсу со Варсавою.— Т. 1.— С. 482—483.

ческія плетки”⁶⁴. Утвердившись у “тілесній природі”, “сіи суть лицемѣры” — “по лицу святы, по сердцу всѣх беззаконнѣ”. Вони ж то: “Сребролюбивы, честолюбивы, сластолюбцы, ласкатели, сводники, немилосерды, непримирительны, радующіся злом сосѣдским, полагающіи в прибылях благочестіе, цѣлующіи всяк день заповѣди Господни и за алтын оныя продающіи”⁶⁵. Відступивши від своєї “сродности”, такі люди не можуть зрозуміти, що “плоть — ничто же, и все плотское есть идол и ничто же”, що головне полягає в утвердженні свого “духовного” — “вот истина!”⁶⁶. Це і є шлях до свободи людини і суспільства.

Але свобода людини неодмінно пов’язується з вимогою *рівності* між людьми. Чи може бути справжньою свобода людини як індивідуума, якщо немає справжньої рівності між людьми в суспільстві? Чи справжня свобода можлива лише за наявності справжньої рівності?

Справа у тому, як розуміти і трактувати рівність. Якщо в суспільстві панує несвобода, беззаконня і насильство, то про рівність не може бути й мови. Таке суспільство засноване на “несродности”, воно не відповідає принципам Бога-закона. Але якщо основою суспільства є “сродность”, то у ньому є порядок, а отже, повинна бути рівність. Г. Сковорода знаходить вирішення проблеми рівності на основі “сродности”, внаслідок чого стає можливим з’ясувати питання про взаємодію рівності і свободи.

Мислитель виходить з того, що всі види діяльності людей, засновані на “сродности”, є *однаково* законні і почесні. “Сто сродностей, сто званій, а всѣ почтенные, яко законные”⁶⁷. У різних людей є різні за своїми родовими ознаками здібності, нахили, “сродности” так само, як і у різних людей є однакові або подібні здібності, нахили, таланти, але з різною мірою вияву. Отже, як тут трактувати рівність? Де є її критерій? На думку Г. Сковороди, людські здібності, нахили, “сродности” при всій їх різноманітності за своєю індивідуальною визначеністю згідно з Богом-законом є вичерпно завершені і в цьому відношенні рівні. “Бог богатому подобен фонтану, наполняющему различные сосуды по их вмѣстимости. Над фонтаном надпись сия: “Неравное всѣм равенство”. Розкриваючи зміст цього афоризму, філософ далі пише: “Льются из разных трубок разные токи в разные сосуды, вокруг фонтана стоящие. Меньший сосуд меньше имѣет, но в том равен есть большему, что равно есть полный”⁶⁸. Цей принцип — “неравное всѣм равенство” — утверджує справжню божественну, засновану на “сродности” рівність і тим самим є справедливим на противагу принципів “равное равенство”, який утверджує рівність як зрівнювальність, що суперечить “сродности”. “И что глупѣе, как равное равенство, которое глупцы в мир ввествь всеу покушаются?”⁶⁹. “Неравное всѣм равенство” полягає в тому, що кожна людина має рівну можливість повністю реалізувати свою “сродность”, величина, рід і характер якої визначаються Богом-законом. Рівність — у рівності можли-

⁶⁴ Сковорода Г. Книжечка о чтении священнаго писанія, нареченна Жена Лотова.— С. 426.

⁶⁵ Його ж. Брань архистратига Михаила со Сатаню о сем: легко быть благим.— С. 454.

⁶⁶ Його ж. Книжечка о чтении священнаго писанія, нареченна Жена Лотова.— С. 426.

⁶⁷ Його ж. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— С. 345.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Там же.

востей заповнити “различные сосуды по их вмѣстимости”, і це справедливо. Не розуміючи суті справедливості цього принципу, “глупость в изобилии гордится и ругается, а в скудости осѣдает и отчаивается. Она в обоих долях несчастна”⁷⁰.

Своєю справедливістю рівності принцип “неравное всѣм равенство” поєднується з постулатом свободи, тоді як протилежний принцип — “равное равенство” — утвердженням зрівнювальності породжує несправедливість, оскільки зрівнює різного ступеня “сродности”, вносить дезструкцію у пізнання та усвідомлення “сродности”, ставить людину в ситуацію несвободи вибору. Отже, в умовах несправедливості свобода неможлива. “Неравное равенство” забезпечує кожній людині повноту “сродности”, здібностей, таланту, пізнання та усвідомлення яких дає їй змогу зробити свій “сродний” вибір і на цій основі здійснити свою свободу. “Неравное всѣм равенство” — це *рівне право* кожної людини не лише бути “сосудом”, який Бог-фонтан наповнює “током” індивідуальної “сродности”, здібностей, таланту по його “вмѣстности”, а й вільно володіти цим “током” (“сродностью”), робити вільний вибір. Пізнання й усвідомлення суті “неравного всѣм равенства” виводить кожну людину на простір “сродної” свободи і рівності “сродного” вибору, дає їй змогу у всій повноті виявити та реалізувати свій талант, духовність. Шлях до свободи веде через пізнання Бога в собі, бо людина і є той “сосуд”, який, як і всякий інший — більший чи менший, — “равно есть полный”. Пізнавши та усвідомивши цю справедливу рівність, людина може з радістю та душевним спокоєм здійснювати свою свободу. “Для беспрепятственного путешествія нѣтъ важнѣе, то есть полезнѣе и величественнѣе, как узнать самого себя и сыскать в нашем пепелѣ погребенную искру Божества, отсюда раждается благословенное оное царство владѣть собою, имѣть мощь и на стремленіях душевных всѣх тигров лютьѣйших, как на везущих колесницу львах, ѣхать”⁷¹.

Феномен свободи людини і народу — найвартісніший вияв сутності існування, самоутвердження і саморозкриття “духовнаго человекѣка”. Відсутність свободи і заміна її гнітом та неволею призводить до знищення особи, перетворення її у раба.

Что то за вольность? Добро в ней какое?

Ины говорят, будто золотое.

Ах, не золотое, если сравнить злато,

Против вольности еще оно благо”⁷².

У свободі Г. Сковорода бачив увесь сенс людського існування. Якщо “голова всяка” має свій “смысл”, “сердцу всякому своя любовь” і “не однака всѣм живущим мысль”, то свобода є природно необхідною умовою вияву духовної сутності особи та її самореалізації. Без свободи життя людини втрачає зміст, стає животінням.

Так и мнѣ вольность одна есть нравна,

И безпечальный, препростый путь.

⁷⁰ Сковорода Г. Басня 24. Крот и Линкс.— Т. 2.— С. 133.

⁷¹ Його ж. Кольцо.— Т. 1.— С. 259.

⁷² Його ж. De libertate.— Т. 2.— С. 80.

Се — моя мѣра в житїи главна,
Весь окончится мой циркуль тут⁷³.

Український мислитель тяжко переживав неволю свого народу і можливість втрати власної свободи. Кріпацтво, яке імператриця Катерина II накинута українському народові, могло спіткати і самого Г. Сковороду. З болям у серці він писав:

О, когда бы же мнѣ в дурнѣ не пошитись,
Дабы волности не могл как лишитись⁷⁴.

Протягом усього життя Г. Сковорода оберігав свою особисту свободу як найцінніший скарб. Він чудово розумів, що світ лукавий, має багато шляхів, які ведуть у неволю. Кріпацтво насильно перетворює людину у суспільного раба. А земні принади, багатство, розкіш роблять духовними рабами тих, хто абсолютизує “видиму натуру” і через це позбавляє себе можливості пізнати “невидиму” — Бога-закон. Світові неволі і лукавства, лицемірства і брехні, зла і тиранії, багатства і розкоші усіх земних “ідолів” та “кумирів” Г. Сковорода рішуче протиставляє стійкість духу, силу розуму, любов серця, чистоту душі, що ґрунтуються на пізнанні Бога-закону. У цій нелегкій боротьбі із злом “видимого” і “лукавого” світу мислитель переміг. Оцінюючи свій пройдений життєвий шлях, Г. Сковорода висловив справді гідну великої людини сентенцію: “Мир ловил мене, но не поймал”. Український філософ зберіг свободу “духовнаго челоуѣка”, свободу “истиннаго челоуѣка”.

Andriy PASHUK

**THE PROBLEM OF FREEDOM
IN H. SKOVORODA'S PHILOSOPHY**

The problem of man's freedom in H. Skovoroda's philosophical conception is integrally connected with his doctrine of “three worlds” and “two natures”, where the spiritual nature of man is understood as “invisible nature” which, in the philosopher's interpretation, is the God-Law determining the existence of both man and the whole Universe. According to H. Skovoroda, freedom is the quintessence of man, nation and society.

⁷³ Сковорода Г. Сад божественных ꙗꙗсней. Пѣснь 9-я.— Т. 2.— С. 18.

⁷⁴ Його ж. De libertate.— С. 80.